

ДЖЕРЕЛА ЦЕРКОВНОГО ПРАВА У ПЕРШІ ТРИ СТОЛІТТЯ ХРИСТІЯНСТВА

**М.І. ОТРОШ, кандидат юридичних наук,
Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України**

Стаття присвячена дослідженню формальних джерел церковного права.

Формальні джерела церковного права, збірники церковного права.

Попередньо проаналізувавши в рамках дослідження особливостей міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу як вищого керівного органу Католицької Церкви матеріальні джерела церковного права, цією публікацією ми започатковуємо серію статей щодо формальних джерел римо-католицького церковного права. Історію формування цих правових джерел можна поділити на три періоди: джерела церковного права у перші три століття християнства, тобто в донікейську епоху; джерела церковного права від IV століття до розділення Церков Східної і Західної, джерела церковного права на Заході після розділення Церков.

Формальні джерела церковного права, про які йтиметься нижче, – це ті форми, в яких знаходять своє вираження норми цього права. Оскільки протягом перших трьох століть Церква, не рахуючи єдиного Апостольського Собору, що відбувся в Єрусалимі, не мала організованої церковної влади, яка могла б встановлювати законні норми, що мали б обов'язковий характер для всієї Церкви, то порядок церковного життя у різних християнських громадах повинен був формуватися за допомогою практики під керівництвом Священного Писання Старого і Нового Завіту та Передання, при цьому також і склад римського юридичного життя мав відобразитися на церковному порядку, що утворювався.

Єпископи керували першими християнськими громадами відповідно до тих норм, що містяться у Священному Писанні й апостольському переданні. Єдність церковного життя і церковного устрою підтримувалася вірністю Церков Переданню та їхнім живим спілкуванням між собою. Центрами такого спілкування були Церкви, засновані самими апостолами і апостольськими мужами: Єрусалимська, Олександрійська, Антиохійська, Коринфська, Ефеська, Фесалонікійська, Лаодикійська, а на Заході – Римська і Карфагенська.

Старий Завіт для християн з євреїв продовжував вважатися настільки обов'язковим, що була зроблена спроба розповсюдити його обов'язковість і на християн і на язичників; однак на Єрусалимському Соборі було встановлено, що дотримання наворотами у християнство

язичниками Мойсеєвого закону повинно обмежуватися лише утриманням від вживання деяких видів їжі та перелюбства. Водночас за безсумнівне визнавалося, що декалог, десятослів'я, тобто десять заповідей Божих, зберігають свою чинність і для християн.

Окрім того, деякі інститути юридичного старозавітного порядку слугували або взірцем і основою для християнського порядку життя, як, наприклад, старозавітний інститут священства для християнської церковної ієрархії, або безпосередньо визнавалися обов'язковими для християн, як, наприклад, десятина, тобто сплата віруючими духовенству десятої частини, заборона стягувати відсотки, накладати подвійне покарання за один і той же злочин, вимога щодо показів двох або трьох свідків для встановлення істини на суді тощо.

З Євангелія, яке доповнювало й удосконалювало старозавітний закон, так само і з писань апостольських, християни брали для себе норми віри та моральної поведінки, а деяким новозавітним приписам надавали й юридично обов'язкової сили у суспільному устрої християнського життя. Такими, наприклад, з євангельських приписів є участь у Євхаристії, хрещення, напоумлення і притягнення до суду брата, який згрішив, допущення розірвання шлюбу лише у випадку провини прелюбодіяння тощо.

З писань апостольських християни отримували керівні вказівки щодо організації життя громади та заміщення відповідних посад у ній, якостей, необхідних для зайняття церковних посад, сповіді гріхів, помазання хворих, стосовно нерозірвання шлюбу між подружжям, один з яких навернувся у християнство, а інший залишився поза Церквою, однак бажає продовжити подружнє життя тощо.

З Передання, що походило з часів апостольських, виводилися різні установлення християнського життя, зокрема, здійснення хресного знамення, пости (перед пасхальна чотиридесятниця та піст у середу і п'ятницю), час святкування Пасхи, форми здійснення хрещення, миропомазання, висвячення в духовні посади, порядок літургії, заборона другого шлюбу, особливо авторитетне становище деяких єпископів тощо.

Життя у Римській імперії і під дією римського права сприяло розвитку агап (громадських столів, що становили приналежність усіх взагалі релігійних асоціацій Римської імперії), централізації церковного устрою у межах римських провінцій, зіставленню християнського кліру з римським *ordo*. На римському ж ґрунті і на ідеях римської єдності вирости поступово погляди Римської Церкви на керівне становище її єпископів у всьому християнстві.

В узгодженому застосуванні розрізненими християнськими громадами одних і тих же засвідчених Переданням норм християнська стародавність вбачала твердий критерій, безсумнівну запоруку істинності та досконалості церковного ладу, а сам цей лад, як істинний, нормальний і досконалий, називала каноном. У буквальному смислі «канон» означає пряму палицю, яка слугує для опори, або для вимірювання і зважування (як коромисло у вагів), або для проведення прямої лінії (як правило, у теслярів), а у переносному значенні – керівну норму, моральну або

юридичну. У творах стародавньої християнської літератури слово «канон» вживалося не в розумінні якого-небудь окремого правила чи окремої норми, а взагалі у значенні досконалого, нормального порядку життя, яке узгоджується з Священним Писанням і Переданням. Однак, коли у Церкві отримав розвиток інститут єпископських соборів і на них стали прийматися відповідно до вимог часу і обставин рішення та постанови, то вони у міру того, як ставали відомими в інших місцях, отримували визнання і практичну силу в цілому християнстві як «канонічні». Водночас під словом «канон» стали розуміти окрему норму чи окреме правило для окремого випадку [1, с. 123 -124].

За умов загальної єдності віри і церковного життя окремі громади мали, однак, свої богослужбові особливості та свої особливі правові норми, що іноді ставало приводом непорозумінь між ними. Для дослідження спірних питань скликалися собори з керівників декількох Церков; при вирішенні цих питань за основу бралася передання стародавньої апостольської громади. Соборні визначення, зазвичай у вигляді окружних послань, доводилися до відома тих Церков, керівництво яких не брало участі у діяннях Собору. Соборні визначення стосувалися як догматичних, так і дисциплінарних, тобто церковно-правових питань.

Церковно-дисциплінарні питання могли вирішуватися і окремими єпископами. Часто керівники кіріархальних Церков складали послання єпископам дочірніх громад: у них вони давали відповіді на спірні питання канонічного характеру. Формально ці послання не мали обов'язкової сили, але строге узгодження їх з апостольським переданням, високий авторитет їх укладачів з часом приводили до того, що деякі з таких канонічних послань отримували обов'язкову юридичну силу. З поодиноких суджень вони перетворювалися на джерела загальноцерковного права.

У Церкві досить рано з'явилася потреба у збірниках церковного права, в яких можна було б знаходити скорочене і водночас всеохоплююче керівництво християнського життя. Тому порядок життя, що поступово складався на основі десяти заповідей старозавітного закону і висловів засновника Церкви Ісуса Христа, частково викладених у Євангелії, частково у апостольських писаннях і апостольському переданні, став набувати форми писаних статутів. Оскільки ці статuti повинні були містити у собі приписи, що походять від Самого Господа за посередництва апостолів, то не було нічого дивного в тому, що вони були названі вченням апостолів, або вченням Самого Господа через посередництва 12 апостолів. Правові норми апостольського походження користувалися найвищим авторитетом.

З часом, у міру розвитку церковного устрою, богослужбового статуту і всього взагалі порядку життя та за відсутності якого-небудь визнаного загальноцерковного авторитету, від якого могли б виходити законодавчі норми, які б регламентували життя християнства, укладачі подібних статутів переробляли стародавні керівництва відповідно до часу та обставин. При цьому нові автори або укладачі, систематизуючи у більш або менш задовільному вигляді норми, що частково дійсно походили від апостолів, а частково встановилися практикою пізнішого часу у тій чи

іншій країні або провінції Римської імперії, підписували свої керівництва іменем апостолів як авторів цілого ряду подібних керівництв, інколи навіть вкладаючи в уста окремих апостолів кожен окрему постанову чи припис, присвоюючи створені таким чином писання самим апостолам.

До таких стародавніх церковних статутів належать:

1. **«Вчення дванадцяти апостолів» (Дідахе)** – пам'ятка ранньохристиянської літератури початку II століття. За змістом збірник являє собою виклад від імені апостолів настанов про християнську віру та моральність. Тут же розміщено і декілька правил церковно-юридичного характеру, що становлять зміст 11–16 глав пам'ятки. У ній також обговорюється влаштування християнської громади, яка виникла згодом у Сирії чи Палестині на початку II століття.

Книга «Вчення дванадцяти апостолів» у стародавні часи користувалася великим авторитетом. Текст Дідахе протягом багатьох віків був відомий лише фрагментарно з творів отців Церкви. Ця пам'ятка вперше виявлена архимандритом Антоніном (Капустіним) у 1862 р., але в науку вона ввійшла завдяки тому, що повний текст її був опублікований у 1873 р. у Константинополі грецьким вченим митрополитом Філофеем Врієннієм, після чого розпочалося систематичне її вивчення [2, с. 113].

Книга Дідахе складається з 16 глав, що являють собою настанови з приводу моралі (гл. 1–6), літургії (гл. 7–10), ставлення до мандруючих пророків (гл. 11–13), життя громади (гл. 14–15) і есхатології (гл. 16). Для викладу морального вчення (гл. 1–6) укладач скористався схемою двох шляхів – шляху життя, де викладаються ті чесноти, які необхідні християнину, і шляху смерті, де викладаються ті вади і злочини, яких християнин повинен був уникати. Дідахе проливає світло на устрій церковного життя апостольського віку: у ньому немає згадки про пресвітерів, а говориться лише про єпископів й дияконів і, крім того, – про мандруючих апостолів, пророків і учителів [3, с. 1634].

Відомості, які ми черпаємо з цієї пам'ятки про апостолів, пророків, учителів, єпископів і дияконів, про християнську Євхаристію тощо, дають нам можливість побачити життя ранньохристиянської громади. Важливим історичним свідченням про життя громад та існуючий у них лад на початку II ст. слугує вказівка на високе становище мандруючих християнських пророків і вчителів поряд з вибраними громадою єпископом і дияконом.

2. **«Апостольські постанови»**. Наприкінці III або на початку IV ст. з'явився ще один збірник, що складався з восьми книг, видання якого приписується святому Клименту Римському, – «Апостольські постанови» (*«Constitutiones Sanctorum Apostolorum»*). Деякі автори, переважно західні, а з наших вчених - професор М.С.Суворов [1, с. 126], відносять складання цього збірника на кінець IV ст. Однак проти такого датування, на думку В.Ципіна [2, с. 114], говорить та обставина, що Церква представлена у Постановах гонимою, а догматичне вчення сформульовано в них з полемічною спрямованістю проти єресей, що виникли в перші три сторіччя, особливо проти гностицизму, і при цьому в

Постановах немає жодних згадок про аріанство, яке хвилювало Церкву у IV ст.

Восьма книга «Апостольських постанов» носить переважно церковно-правовий характер і містить низку висловлених від особи кожного з 12 апостолів правил про висвячення кліриків, про їхні права та обов'язки і про церковну дисципліну. Фікція апостольського походження висловлена тут у досить вибагливій формі: кожного апостола показано промовляючим від свого імені у першій особі.

У 85 апостольському правилі дається перелік «шанованих і святих книг». До священних книг тут додано дві постанови св. Климента [4, с. 30–31], проте їх апокрифічність спонукала Західну Церкву заперечити авторитет «Апостольських постанов». Цей збірник вживався виключно на Сході, але й тут він був підданий суворій цензурі. Трулльський Собор у 2-му правилі відхилив «Апостольські постанови» як книгу, що пошкоджена єретиками. Незважаючи на це, уривки з восьмої книги «Апостольських постанов» і після Трулльського Собору продовжували включатися до грецьких церковно-правових збірників. Вони увійшли до Синопису, який покладено в основу руської Кормчої, у 2-ій, 3-ій і 4-ій главах якої розміщено 17 так званих канонів апостола Павла (гл. 2), 17 канонів первоверховних апостолів Петра і Павла (гл. 3) і 2 канони «усіх святих апостолів разом» (гл. 4). Нічого єретичного в цих псевдоапостольських канонах немає, але за строгим змістом 2-го правила Трулльського Собору вони не мають юридичної сили у Церкві [2, с. 116].

Правила, запозичені до Кормчої книги з «Апостольських постанов», не прийняті в «Книгу правил», яка становить собою канонічний кодекс, що замінив Кормчу. Однак «Апостольські постанови», що містять у собі картину церковного життя і церковної дисципліни перших століть, зберегли цінність історичної пам'ятки. Крім того, незважаючи на свою апокрифічність, ця книга в основному все-таки сповнена апостольським духом. Св. Єпифаній Кіпрський писав про Постанови, що в них «немає нічого, що порушувало б віру, її сповідання, церковний порядок і канони» [5, с. 10]. Професор М.М. Глибоковський висловив припущення, що Трулльський Собор, заперечуючи «Апостольські постанови», мав справу з іншою їх редакцією, а не з тією, що дійшла до нас [6, с. 111–115].

3. «Правила святих апостолів». З «Апостольськими постановами» тісно пов'язаний ще один стародавній збірник суто канонічного змісту, значення якого у житті Церкви надзвичайно велике. Це «Правила святих апостолів» («*Canones Apostolorum*»). Збірник Апостольських правил укладений після «Апостольських постанов», оскільки останні згадуються у 85-му Апостольському правилі. Перша цілком виразна згадка про збірник «Правил святих апостолів» зустрічається у постанові Константинопольського Собору (394 р.). Між «Апостольськими постановами» і «Правилами святих апостолів» є декілька майже буквальних збігів, наприклад, щодо висвячення єпископа.

Спрадавна апостольські правила цього часу розглядалися як частина апостольського передання. Ними і до нині відкривається канонічний кодекс Православної Церкви. Визнання за «Правилами»

апостольського авторитету не рівнозначно засвоюванню апостолам самого тексту правил. Іншими словами, «Правила святих апостолів», незважаючи на їх назву, не були написані або продиктовані апостолами, інакше вони б увійшли до Новозавітного канону. Однак, як зауважує єпископ Никодим (Мілаш), «вони отримали свій початок від апостольського передання і через усну передачу збереглися між апостольськими наступниками; в силу ж виниклих церковних потреб, вони були зібрані ще до I Нікейського Вселенського Собору невідомою благочестивою особою, яка назвала їх канонами апостольськими, щоб показати цим, що вони шляхом передання отримали свій початок від самих апостолів. З цими канонами сталося те ж, що і з так званим Апостольським символом. Не апостоли склали і письмово передали Церкві цей символ, але на основі апостольського передання він був складений після апостолів і переданий Церкві з апостольським іменем лише для зазначення його справжнього джерела» [7, с. 89].

Доказом апостольського у цьому смислі походження «Правил» є їх повне узгодження з вченням Нового Завіту. Деякі правила виявляють близький збіг із самим текстом Священного Писання. Про апостольський авторитет «Правил» говорить їх відповідність нормам церковного життя перших віків. Про їх апостольське походження свідчать святі отці і Собори. Апостольські правила згадуються у канонах свт. Василя Великого, Соборів Гангрського, Карфагенського, Константинопольського 394 р. під назвою «церковних постанов», «правил спрадавна прийнятих від святих отців», «апостольських передань», «стародавнього чину». Більше того, паралелі з Апостольськими правилами можна виявити і в канонах Нікейського Собору, зокрема в 14-му і 15-му правилах, якими забороняється священнослужителям залишати місце свого служіння і переходити в інші міста.

Доля «Правил святих апостолів» складалася неоднаково на Сході і Заході. Існували різні списки грецького оригіналу. В одних списках було 85, а в інших лише 50 правил. Антиохійський пресвітер Іоанн Схоластик, пізніше при святому Юстиніані Константинопольський патріарх, включив їх у кількості 85 до канонічного збірника в 50 титулах. Наприкінці VII ст. Трулльський Собор у своєму 2-му правилі, перераховуючи канони, на перше місце поставив «Правила святих апостолів». Отці Трулльського Собору не приписують написання цих правил самим апостолам, однак ставлячи їх на перше місце в переліку канонів, надають їм апостольський авторитет.

Наприкінці V ст. римський абат Діонісій Малий, використовуючи список з 50 канонів, переклав «Правила святих апостолів» на латинською мовою. У передмові до свого перекладу Діонісій пише, що в його час ці правила не користувалися загальним визнанням і не вважалися апостольськими. На початку VI ст. при папі Геласії Римським Помісним Собором вони були віднесені до числа підроблених і апокрифічних, але враховуючи, що канонічний збірник Діонісія, який включав у себе 50 апостольських правил, увійшов на Заході до загального вжитку, ці правила врешті-решт отримали і там канонічний авторитет [2, с. 120].

Католицька Церква заперечує авторитет 35-ти останніх правил не в останню чергу тому, що в деяких з них містяться норми, які не узгоджуються зі звичаями Західної Церкви. Зокрема, це правила, які говорять не на користь прийнятого у католиків обов'язкового целібату духовенства або засуджують піст у суботу, що згодом увійшов до звичаю Католицької Церкви тощо.

4. Правила святих отців донікейської епохи. До канонічного кодексу Православної Церкви увійшли правила трьох святих отців, які служили до видання Міланського едикту: свт. Діонісія і Петра Олександрійських і свт. Григорія Чудотворця, єпископа Неокесарійського.

Правила сщмч. Діонісія – це поділене на чотири канони послання, відправлене у 260 р. єпископу Василю з Лівії у відповідь на чотири його запитання церковно-дисциплінарного характеру. Свт. Григорій Чудотворець написав своє канонічне послання, поділене на 12 канонів, у 258 році. У ньому він говорить про тяжкість скоєних гріхів християнами – мешканцями Понтійської області, які допомагали іноплеменним загарбникам, і накладає на грішників покарання – відлучення від Причастя на різні терміни. Сщмч. Петро, архієпископ Олександрійський у 306 р., у зв'язку з гоніннями на християн і відреченням деяких із них від Христа, написав “Слово про покаєння”, в якому встановив, якими нормами слід керуватися, приймаючи до церковного спілкування християн-відступників, які покаюлися і бажають знову повернутися в лоно Церкви.

Таким чином, вищеназвані пам'ятки церковно-правової літератури становили в цілому канонічний кодекс нерозділеної Церкви донікейської епохи, за винятком звичайно тих канонів, щодо яких нами робилися особливі застереження.

Список літератури:

1. Суворов Н.С. Учебник церковного права / Н.С. Суворов / Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. – М. : Издательство «Зерцало», 2004. – 504 с.
2. Цыпин В. Каноническое право / В. Цыпин. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 864 с.
3. Католическая энциклопедия. Том I. – М. : Издательство Францисканцев, 2002. – 1906 с.
4. Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец. – М. : Изд-во имени святителя Льва, папы Римского, 2012. – 447 с.
5. Migne. Patrologia Graeca. – Т. XX. – 273 с.
6. Глубоковский Н.Н. Дидаскалия и Апостольские постановления по их происхождению, взаимоотношению и значению / Н.Н. Глубоковский. – София, 1935. – 218 с.
7. Никодим, епископ Далматинский. Православное церковное право / Никодим. – СПб., 1897. – 193 с.

В статтє ставитсє задача исследованія формальных источников церковного права.

Формальные источники церковного права, сборники церковного права.

The article sets the task of researching of the formal sources of the church law.

The formal sources of the church law, collections of the church law.